

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ**

ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

**М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР
ИНСТИТУТЫ**

**«МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ МҰРАСЫ:
ТҮРКІ ДҮНИЕСІНІҢ РУХАНИ
ТҰТАСТЫҒЫ МЕН ТАРИХИ
САБАҚТАСТЫҒЫ»**

**ақын, педагог, Алаш қозғалысы қайраткері
Мағжан Жұмабаевтың 130 жылдық мерейтойына
арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференция материалдары**

12 қазан, 2023 жыл

**АЛМАТЫ
2023**

ӘОЖ 821.512.122.0
КБЖ 83.3 (5Қаз)
М 12

Редакциялық алқа:

ҚР ҰҒА академигі, **Қасқабасов С.А.** – филол.ғ.д.,
ҚР ҰҒА корр-мүшесі **Матыжанов К.С.** – филол.ғ.д.,
Орда Г.Ж. – филол.ғ.д. (жауапты редактор),
Қалиева А.Қ. – филол.ғ.к.

Жауапты шығарушы – Қуатбекұлы Ерқанат

М12 **«Мағжан Жұмабаев мұрасы: түркі дүниесінің рухани тұтастығы мен тарихи сабақтастығы»:** ақын, педагог, Алаш қозғалысы қайраткері Мағжан Жұмабаевтың 130 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік материалдары. – Алматы: «Алгоритм», 2023. – 240 бет.

ISBN 978-601-255-438-0

Ақын, педагог, Алаш қозғалысы қайраткері Мағжан Жұмабаевтың 130 жылдық мерейтойына арналған *«Мағжан Жұмабаев мұрасы: түркі дүниесінің рухани тұтастығы мен тарихи сабақтастығы»* атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағына қазіргі қазақ әдебиеті мен өнеріндегі Мағжан шығармашылығы туралы зерттеулері мен өзге де тақырыптағы мақалалар енгізіліп отыр.

Жинақ әдебиеттанушы ғалымдар мен PhD докторанттарға, магистранттар мен жоғары оқу орындарының студенттеріне және ұлт әдебиеті мен тарихын білгісі келетін әдебиет сүйер қауымға арналған.

ӘОЖ 821.512.122.0
КБЖ 83.3 (5Қаз)

ISBN 978-601-255-438-0

© М.Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институты, 2023

Гүлжаһан ОРДА

М.О.Әуезов атындағы

*Әдебиет және өнер институты Тәуелсіздік
дауіріндегі әдебиет және көркем публицистика
бөлімінің меңгерушісі, филол.ғ.д.*

Қазақстан, Алматы,

Orda_68@mail.ru

АЛАШ МҰРАСЫНЫҢ ӘЛЕМДІК ӨРКЕНИЕТТЕГІ ОРНЫ

***Аңдатпа.** Мақалада Алаш қайраткерлері еңбегінің өміршеңдігі қарастырылған. Автор Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Дулатұлы, М. Жұмабайұлы, Қ. Кемеңгерұлының оқу құралдары мен зерттеу еңбектеріне шолу жасау арқылы олардың бүгінгі қоғам өміріндегі орнын көрсеткен. Алаш арыстарының бірнеше ғылым саласындағы зерттеу еңбектері, оқу құралдары, әдістемелері, әдеби сын мақалалары күні бүгінге дейін құндылығын жоймағандығына назар аударылған. Бірнеше ғылым саласының негізін қалаған ғалымдардың еңбектері қазіргі таңда жоғары оқу орындарында оқытылып келеді. Әдебиеттанушылар Ә. Бөкейханның «Қалқаман – Мамыр», «Қара қытшақ Қобыланды» атты әдеби сын мақалалары мен А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш», педагогика саласындағылар М. Жұмабайұлының «Педагогика», психология ғылымын зерттеушілер Ж. Аймауытұлының «Пси-хология» еңбегіне сүйеніп отыратындығы қазіргі ғылым сала-сындағы зерттеулермен тұжырымдалған.*

***Кілт сөздер:** әдебиет, оқу құралы, әдістеме, әдеби сын, мақала, педагогика, психология.*

Кіріспе

XX ғасырдың жиырмамыншы жылдары қазақ мәдениеті мен әдебиетінде тың құбылыстар орын алды. Бұл кезде қазақ руханияты қарыштап дамыды. «Біздің көбіміз – бәріміз десек те өтірікші бола алман кәзір универсалмыз. Көп білгендіктен

универсал емеспіз, көп міндет жүктегендіктен, амалсыздан универсалмыз. Қазақ тұрмысында жұртшылық алдына түспей, білінбей қараңғы, тұйық жатқан мәселелер көп соларды ашқың келеді, түсінгің келеді...» [1], - деп Ғаббас Тоғжанұлы айтқандай, Алаш қайраткерлерінің барлығы дерлік әмбебап болды.

Қазақ қоғамы ХХ ғасыр басында өмір сүрген Алаш арыстарына көп міндет жүктегені тарихтан мәлім. Қоғам өмірінде кенжелеп қалған ғылым салаларын дамыту үшін әрқайсысы бірнеше ғылым саласын игеруге тура келді. Олар негізгі мамандығына қоса, бірнеше ғылым салаларында аянбай еңбек етті. Себебі, бір саланы қаузаса, екінші сал ақсап жатты. Сондықтан да көпшілігі бірнеше тілді игеріп, сол тілдегі еңбектермен танысып, оны қазақ ұғымына сай етіп жазуға ден қойды.

Саф алтынның жыл өткен сайын жарқырай түсетіні сияқты, Алаш қайраткерлерінің халқының жарқын болашағы жолындағы ұстанған негізгі қағидалары қоғам ауысса да өз құндылығын жоғалтпайтыны кәміл. Олардың жыл өткен сайын өзектілігі арта түсетін мәңгілік мұраттар екенін жазбай танимыз. Бүкіл алаш мұрасы туралы сөз ету мүмкін болмағандықтан, ойымызды дәлелдеу үшін кейбір мысалдарды келтіріп көрелік.

Әдебиетке шолу

Қазіргі таңда бұл дәуір әдебиеті жан-жақты зерттелді. 1920-1930 жылдардағы әдебиет туралы шолу тарауларда ұлттық әдебиеттің даму бағыттары кеңінен қарастырылса, жекелеген қаламгерлердің әдеби мұрасы ғылыми айналымға түсті. Ұжымдық монографиялар мен мемлекттік «Мәдени мұра» бағдарламасымен жарық көрген он томдық «Қазақ әдебиетінің арихы» атты академиялық кешенді еңбектің 7-томы аталған кезең әдебиетін зерттеуге арналды. Алаш қайраткерлерінің еңбектері туралы өз замандастары Ғ.Тоғжанұлы, Қ.Кемеңгерұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлының ой-тұжырымдарына сүйене отырып, қоғам мен замандастар өміріне баға берілді. Тақырыпты зерттеу барысында алаштанушы М.Базарбаев, С.Қирабаев, Т.Бейісқұлов, Қ.Жарықбаев, А.Акажанова сынды ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып ой қорытылды.

Нәтижелер мен пікірталас

Қазақтың жарқын болашағы үшін бірнеше ғылым саласында қатар қызмет еткен әмбебап қоғам және мемлекет қайраткерінің бірі – Алаш қозғалысының көсемі, «Алаш – Орда» партиясының бірінші төрағасы, демократ, агроном, ормантанушы-ғалым, заңгер, инженер, саясаттанушы, білікті де белгілі өлкетанушы ғалым Әлихан Бөкейханұлы.

Түрлі ғылым салаларының негізін салған қайраткердің әдебиеттану ғылымына сіңірген еңбегінің ішінен әдеби сынға қосқан үлесін ерекше атаймыз. Әлихан Бөкейханұлы туралы егемен елімізге алғашқылардың бірі болып толыққанды мағлұмат берген ғалым М.Базарбаев оның әдебиетші екендігін А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, И.Крылов, А.П.Чехов, Д.М.Мамин-Сибиряк, В.Г.Короленко шығармаларын сүйіп оқығанынан бастап зерттеген болатын [2]. Әлихантанушы ғалым 1923-1926 жылдары «Қыр баласы» деген бүркеншек атпен Мәскеуде алғы сөзі мен түсініктерін жазып шығарған В.В.Радловтан жазып алған «Қозы Көрпеш – Баян», «Ер Тарғын» жырының Марабай ақын нұсқасы, Ахмет Байтұрсынұлымен бірге қосылып, алғы сөзі мен түсініктерін өзі жазған, қазақтың 400 жылдық тарихын қамтитын «Жиырма үш жоқтау» және «Ер Сайын» сынды жинақтарымен бірге Шәкәрім Құдайбердіұлының «Қалқаман – Мамыр» дастаны, Шахсұлтан Тұяқбаевтың құрастыруымен шыққан «Қара қыпшақ Қобыланды батыр» жырының тағы бір нұсқасы туралы, Ә.Диваевтың жинағындағы «Мырза Едіге» жыры туралы, «Қазақ» газетінің беттерінде әр жылдары басылған «Роман бәйгесі», «Ән, өлең мен оның құралы», «Роман деген не нәрсе?» және басқа оннан аса ірілі-ұсақты зерттеу мақалалары арқылы оның білікті әдебиетші болғандығын дәлелдесе, «Қобыланды», «Қызды малға сату», «Батыр Бекет» атты зерттеулері арқылы қазақ эпосы мен фольклорын тұңғыш зерттеген фольклортанушы екендігін баса айтты. «Түрк, қырғыз, қазақ һәм ханлар шежіресі» деген рецензиясында Ш.Құдайбердіұлының аталған еңбегіне мынадай баға береді: «Шаһкәрімнің бұл кітабы – Қазақ шежіресінің тұңғышы, қазақ шежіресін білмек болған аға-іні іздегенді осы кітаптан табасың» [3, 290]. Әлиханның «Қалқаман – Мамыр» дастанына жазған сынын да ерекше атауға болады. Шығармаға арқау болған махаббат машақаты туралы айта келіп, адам баласы

айналып өте алмайтын өлім мен махаббатың осы шығармаға арқау болғанына көңіл аударады. Дастан туралы ғалымның: «Қалқаман – Мамырда» бұрынғы қазақ жұртының салты, қазақ мінезі, қазақтың ісі-қылығы әлгі орыс өлеңдеріне қарағанда, тіпті аз. Шәкәрім жақыннан қайырылып, ойдағыдай толымды қылып жазбады. Жұрт көзін ашуға «Қалқаман – Мамыр» сияқты өлең өте керек. Рас, біздің қазаққа осы бойымен де «Қалқаман – Мамыр» айтулы жақсы өлеңнің бірі болар» [3, 295], – деген пікіріне қосылуға болады. Шәкәрімнің аталған шығармалары туралы айтылған пікір сынның алғашқы үлгілері екенін ескеретін болсақ, Ә.Бөкейхан – қазақ әдеби сынын қалыптастырушылардың бірі. Осы қатарда сыншының «Қара қыпшақ Қобыланды» деген сыни мақаласын да ерекше атауға болады. Дастанның әрбір жолына талдау жасай отырып, көңіліне күдік түсірген мәселелерге тоқталады. Оның біріншісі – жыршының Көбіктіні бірде қалмақ, енді бірде хан деп атауы. Сыншы оны «Қобыланды жырындағы Көбікті хан Көкетай болмасын деген ой салады. Егерде ол Көкетай болса, қырғыздың «Манас» жырындағы кейіпкер болып шығуы мүмкін деген күмән білдіреді. Екіншісі, «солдат, сухар, түйме, медаль, бал, шай, алтытатар – Қобыланды заманынан көп бері пайда болған нәрселер» [3, 305] екеніне назар аударып, аталған заттардың сол дәуірмен сәйкес келмейтінін, жыршы тарапынан жырды көркемдеймін деп қосылған сөздер екендігін баса айтады. Үшіншісі – жырдың мазмұнына кітап бетіндегі суреттердің үйлеспеуі. Тайбурылдың шабысынан мысалдар келтіре отырып, кітаптағы суреттің тұлпар еместігін былай дәлелдейді: «Өзі Тайбурыл, өзі қазан ат сымдай созылатын кітаптың басындағы суретте тіпті көрінбейді. Кітаптағы ат орыстың «тяжолововз» дейтін жүк аты; шабандығы өгіздің сәл-ақ алдында; жал-құйрығы құшақ айғыр. Жырдағы шын Тайбурыл азбан. Кітапта суреті салынған боз айғырдың бірде-бір мүшесі, жылқылығынан басқа, Тайбурылға ұқсамайды. Суретке қараңыз, осы боз айғыр қалайша сымдай созылмақ?» [3, 311]. Көріп отырғанымыздай, қазақтың кез-келген баласы жылқы малын жазбай танитындығы анық болса, жырдың мазмұнына суреттің үйлеспей тұруы әрине күмән туғызады. Сыншының пікірінше сурет пен мазмұн бір-біріне үндесіп тұруы қажет. Осы мазмұндағы келесі ескерту – Қобыланды батырдың суретіне

қатысты айтылған сын. Жырдағы «Ұзын бойлы, нұр жүзді, Сымбат бойлы дембелше» батырдың суреті тіптен бөлек. «Кітап бетіндегі суретте Қобылекең бір нашар бақалшы болып саналады. Қазақта мақал бар: «Ат ерінді, ер мұрынды» деген. Суреттегі Қобыланды батыр мұрнынан айырылып, пұштиып тұр. Орыстың үш батырын салған Васнецов шебердің картинасы бар. Бұл ашық хаттың сыртына басылып, 5 тиынға сатылады. Осы орыс батырлардың суреттеріне қарасақ Қобыланды батырға мінгізген боз айғыр Добрына Никитичтікі, Қобыланды батыр өзі – Алеша Попович, күн салып қарауы Илья Муромец көрінеді» [3, 311], – деген сыншының пікірі орынды. Бұдан шығатын қорытынды – сыншының әр халықтың шығармаларының мазмұнына сай ұлттық қаһармандарының суретін салуды ұсынуы. Қобыланды батыр мен орыс батырларының арасында титтей де ұқсастықтың жоқтығын жырдан келтірілген үзінділер де растайды. Жоғарыда келтірілген кемшіліктерге қарап отырып, сыншы талабының жоғары екендігін аңғаруға болады.

Ал енді Ә.Бөкейханның бірнеше ұстанымдарын тілге тиек етіп, қазіргі таңдағы өзектілігіне көңіл аударалық.

Біріншісі – «*Алаш жұрты қашан өркеніетті дамыған ел деңгейіне жеткенде*» ұлы аңсар үшін бет бұруға болатыны. Бүгінгі тәуелсіз қазақ жұрты да осы мақсатты ұстанып отырғаны белгілі. Елбасының жар құлағы жастыққа тимей үш тұғырлы тілді насихаттап жүргені де осы мәселеден туындағаны анық. Кеңестік дәуір тұсындағыдай орыс тілімен шектелуге болмайтынын, әлемдік деңгейге көтерілу үшін ағылшын тілін жетік білуіміз керек екенін жастарымыздың құлағына құйып жүргені де сондықтан. Олай болса, Ә.Бөкейхановтың бұл ұстанымы бүгінгі тұста да өз өзектілігін жоймағаны анық.

Екіншісі – «*Қазақтың байырғы жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға сүйеніп толық игермейінше, жер жеке меншікке де, қоныстанушыларға да берілмейді*», – деген ұстанымы [4].

Міне осы ұстанымды Егемен қазақ елінің тәуелсіз азаматтары жүзеге асыра алды ма? Тәуелсіздікке дейін Ресей империясының отарында болғанымыз белгілі. Жаһандану дәуірінде өмір сүріп жатқан біздің замандастарымыз табиғаттың бір бөлшегі болып табылатын жер мен суды, ауаны Алла тағаланың

жаратқанын, оған екі аяқты пенделердің әмірі жүрмейтінін ұмытып кеткен тәрізді. Қолынан келгендер қонышынан басып қалағанынша жекешелендіріп жатыр. Ал бұқара халықтың меншігінде түк жоқ. Олай болса, біз Ә.Бөкейхановтың бірінші ұстанымын шын мәнісінде жүзеге асыра алмай отырмыз. Мұны кім ойлау керек? Әрине билік басында отырған халықтың сенімді өкілдері, халық қалаулылары. Ендеше алдыңғы қатарлы дамыған елдің қатарына қосылу үшін біз осыдан бір ғасыр бұрын жар құлағы жастыққа тимей халқым дегені үшін «халық жауы» атанған алашшылдардың негізгі ұстанымдарын жүзеге асыруымыз керек.

Үшіншісі – *«Оның әр бір түйір тасы әр қазақтың өңіріне түйме болып қадалу керек»*. Бұл ұстаным жерасты, жерүсті байлықтарымыздың барлығы дерлік осы жердің иесі болып саналатын қазақ халқының игілігіне жұмсалып керектігін байқатады. Бұл бағытта не істеп жатырмыз? Ақ алтынның ортасында, қара алтынның үстінде отырған қазақ халқының бүгінгі әл ауқаты Шерхан Мұртазаның сөзімен айтқанда «Алтын сандықтың ұстында жалаңпұт отырғанмен бірдей».

Төртіншісі – *«Қазақтың жерінде өндірілген «бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуі»*. Бұл тұрғыда не тындырып жатырмыз?

«Қазіргі таңда ел экономикасы түзелді, халықтың тұрмысы қалыпқа келді» деп жауырды жаба тоқуға болады. Себебі халықтың жағдайы ХХ ғасырдың соңғы онжылдығымен салыстырғанда дұрысталды ғой. Дегенмен қазақ халқының басым көпшілігі елдімекендерде, дәлірек айтсақ, шалғай ауылдарда тұратыны белгілі. Ал сол бауырларымыздың жай-күйі қандай? ХХІ ғасырда өмір сүріп жатқан замандастарымыздың ауыз су мен жарыққа мұқтаж екені бүгінгі таңда ғасыр дертіне айналып отыр.

Бесіншісі – *«Ұлттық мәдениет үстемдігі сақталуы»*. Ұлттығымызды сақтап қалу жолында қандай шаралар жүзеге асырылуда? Бізде БАҚ құралдарын ұлттық мүддеге жұмсау жағы кемшін. Қазіргі таңда арзан күлкі мен ойын сауықтарға баса көңіл бөлуді шығардық.

Алтыншысы – *«тәуелсіз ғылымға, ұлттық салт-дәстүрге негізделген заңға сүйене отырып, Жапонияның үлгісіндегі ұлттық-демократиялық мемлекет құру»*.

Біз – жаңалыққа жаны құмар халықпыз. Қазіргі таңда жаһандану деген шықты. Оның пайдасы мен зиянын салмақтап жатпай-ақ, жаһандануға жан ұшыра кірісіп кеттік. Ал, жаһанданудың негізгі саясаты – халықтың ұлты мен дінін ұмыттыру екенінен хабарымыз жоқ. Ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерімізді ұмытсақ, ұлттығымыздың жоғалғаны емес пе?...

Жетіншісі – мемлекет құрушы ұлттың тіл, дін, діл үстемдігі жөніндегі «Мен дінім үшін шайтанмен де жұмыс істеуге әзірмін» деген ұстанымы қай дәуірде де өзектілігін жоймайтын мәңгілік мұраттарды бірі. Жалпыадамдық мұраттардың ислам дінімен тоғысып жатқандығын ескеретін болсақ, иманы берік халықтың ғана жолы даңғыл болмақ. Ә.Бөкейханның халқы үшін, ұлты үшін жасаған осындай еңбектерін замандасы А.Байтұрсынұлы «Достыма» деген өлеңінде:

Қырағы, қия жазбас сұңқарым-ай!

Қажымас қашық жолға тұлпарым-ай.

Үйілген өлексені өрге сүйреп,

Шығармақ қыр басына іңкәрің-ай, – деп бейнелеген болатын [5,108].

Бұл – Әлиханға осыдан бір ғасыр бұрын берілген баға. Негізгі мамандығы ормантанушы-ғалым, заңгер бола тұрып, тарих, экономика, этнография, әдебиеттану, журналистика сынды ғылым салаларының қалыптасуы мен дамуына қомақты үлес қосқан ғалымның өмір жолы ауыр болғаны белгілі. Ілиястанушы-ғалым Тоқтар Бейісқұловтың пікірінше сол тұста: «Қазақстанда 103 мың адам қуғын-сүргінге ұшырап, оның 66 мыңы қазақ зиялылары, ал 25 мыңнан астамы атылыпты» [6, 175]. Осы тізімнің ішінде Ә.Бөкейхан да болды. Кезінде ұлтын сүйген ұлы жөнінде өзінің замандасы Қошке Кеменгерұлы: «Жүрегі бала, иманы таза, шыншыл, сенімшіл Әлиханға қара тұрмыстың кіріне былғанып, саясат сандалына түскенше пән жолына түсіп, жоспар көрсету керек еді. Саясаттың бұлтақ, сұлтағы көп, ол алдауды керек қылады. Әлиханда бұл мінез жоқ.

Расында Әлихан саяси іске езілген елі үшін амалсыздан кірді. Ұлтын өте сүйген жүрегі, біраз жылдар Әлиханның тума пікіріне қарсы жолдарға да түсірді. Басқа жұрттардың басшылары тырым-тырақай болып шет патшалықтарға шығып кеткенде, Әлиханның қоныс аудармай қалуы да – елін сүйгендікке дәлел»,

– деген еді [7, 67]. Қ.Кемеңгерұлының егер оқулық жазумен айналысқанда Әлиханнның өмірі басқаша болар ма еді, саясатқа араласудың қажеті жоқ еді дегенді айтып отырғаны белгілі. Бірақ «Психологияны» жазған Жүсіпбек, «Педагогиканы» жазған Мағжан, «Қазақ тарихынан», «Бұрынғы езілген ұлттар», «Қазақша-орысша тілмаш», «Жавропалықтар үшін оқу құралы» тәрізді бірнеше зерттеулер мен оқулық жазған Қошкелердің сталиндік репрессиядан аман қалмағанын ескеретін болсақ, саясаттың құрығынан ешкімнің де құтыла алмайтынын Алаш зиялыларының өмір жолдары көрсетті емес пе?...

Алаш қайраткерлерінің әр ғылым саласындағы еңбектерінің қатарында ХХ ғасырдың жиырмасыншы жылдары жарық көрген А.Байтұрсынұлының «Оқу құралы», «Әліб-бій», «Тіл – құрал», «Баяншы» «Әліппе астары», «Нұсқаушы», Т.Шонанұлының «Жаңалыққа жетекші», «Диagramдар – графиктер қандай болады» деген кітаптар мен «Орыстарға қазақ тілін үйрету әдісі жайында», «Ересектерді сауаттандыру әдісі», «Дауыстап оқытудың әдісі», Ж.Аймауытұлының «Тәрбиеге жетекші», «Психология», «Жан жүйесі мен өнер таңдау», «Комплекспен оқыту жолдары», 2-сыныпқа арналған «Жаңа ауыл», М.Жұмабайұлының «Бастауыш мектепте – ана тілі», «Сауатты бол», «Қызыл әскер әліппесі», «Педагогика», Қ.Кемеңгерұлының «Қазақша-орысша тілмаш», «Жавропалықтар үшін оқу құралы», «Жат тіл оқыту әдісі», Міржақып Дулатұлының «Есеп құралы: бірінші жылдық», «Есеп құралы: екінші жылдық», Ө.Ермековтің «Ұлы математика курсы. Аналитикалық геометрия мен дифференциал және интеграл есептеу негіздері» оқулығы («Курс высшей математики основы аналитической геометрии дифференциального интегрального исчисления»), «Қазақ тілінің математика терминдері» сөздігі мен оқу-әдістемелерін, оқулықтарын атауға болады. Осылайша астрономия, жағрафия, педагогика, анатомия, зоология, математика, физика, геометрия, арифметика, жаратылыстану, психология, дидактика, тіл білімі, әдебиеттану саласында қазақ ұғымына сай қазақ тіліндегі оқулықтар жарық көрді. Аталған оқулықтар мен оқу құралдарында қазақ балаларына бірнеше ғылым саласы бойынша білім беру көзделді.

Бірнеше ғылым саласында еңбек еткен ғұламаның бірі – Ахмет Байтұрсынұлы. Мемлекет және қоғам қайраткері

қазақ поэзиясы мен журналистикасының қалыптасуына мол үлес қосты. Ақынның «Маса» жинағы жөнінде замандасы М. Дулатов: «Өз өлеңдерінде А.Б. ғашықтық туралы, әйел туралы, табиғат туралы жырламайды, онда қанатты көпірме сөздерге құрылған өлең үлгісі де жоқ. Ол қарапайым, нағыз қазақ тілінде бостандық, ұлт туралы – қазақ халқының қанауда, артта қалғаны жайлы жырлап, оны оқуға, еңбекке және ұйқыдан оянуға шақырады, әрбір қазақтың бойындағы азаматтық сезімді оятуға ұмтылады», – деген болатын [8]. Ақын еңбегінің зая кетпегенін ХХІ ғасырда академик С.Қирабаев: «Ахметтің «Масасы» талай елді оятты. Алдымен ойы бар, ақылы бар жас таланттар оянды. Олар ұстаз ағасының ісін жалғастырып алып кетті. Қазақтың ағартушылық, демократтық әдебиеті жаңа заманның талап-тілегіне орай толыса, кеңейе түсті», – деп бағалады [9, 250-251]. Замандастары мен ғалымдар айтқандай ақын поэзиясымен ел өміріндегі өзекті мәселелерге үн қосты. Солардың бірі – өскелең ұрпақтың сауатын ашу болса, осы бағытта көп еңбек етті. Ұзақ жылдар бастауыш сынып пен жоғары оқу орнында жұмыс істей жүріп, қазақ балаларына не қажет екеніне көзі жетті. Оқушыларға нені, қалай оқытуды зерттей жүріп, алдымен бастауыш сынып оқушыларының сауатын ашуды көздеді. Сондықтан балалар мен оқытушыларға аса зәру деген «Оқу құралы», «Әліб-бій», «Баяншы» «Әліппе астары», «Нұсқаушы» сынды еңбектер жазды. Жоғары оқу орнының филология факультетінде дәріс оқи жүріп, әдебиеттану мен тіл білімінің негізін қалады. «Әдебиет танытқыш» – әдебиеттану ғылымының бастау көзі болса, «Тіл – құрал» – тіл білімі саласындағы алғашқы зерттеу еді.

Осындай әмбебап қайраткердің бірі – Мағжан Жұмабаев. Оның «Педагогика» (1922), «Бастауыш мектепте ана тілі» (1923), «Сауатты бол» (1926), «Сауатты бол» (1930) оқу құралдары қазақ баласының сауатын ашу, педагогика ғылымына сүйене отырып баланы тәрбиелеуден туған. «Педагогика» еңбегінің «Сөз алдында» (Алғы сөз) автор былай дейді: «Кітапты бір орыс кітабынан тура тәржіма деуге болмайды. Алдыма бір кітапты жайып қойып, бұрылмастан желе бергенім жоқ. Тәрбие ғалымдарының пікірлерін таңдап алуға ұмтылдым. Шамам келгенше қазақ жанына қабыстыруға тырыстым (көп пайдаланылған Рубинштейн, Скворцов, Смирновтардың педагогика туралы еңбектері)» [8, 10]. Педагогика

саласындағы зерттеу еңбектерді салыстыра отырып, қазақ ұғымына сай жазылған еңбек 1922, 1992, 2022 жылдары жарық көрді.

Мағжантанушы ғалым Ш.Р.Елеуенов Мағжан Жұмабайұлының «Педагогика» еңбегі жөнінде: «Мағжан стилистикасына ешқандай өзгеріс енгізілмеді. Мәселен, жиырмасыншы жылдардың басында «тәрбиелеу» демей «тәрбие қылу» деп жазады екен. Міне, мұндайға қол сұққанымыз жоқ. Архаикаға шығып кеткен кей сөздерді ұшыратқанда, оларды қазір де пайдалануға болмас па екен деген ойға қалдық»– дейді [10, 6]. XX ғасыр басында жазылған «Педагогика» – педагогика саласындағы алғашқы еңбек екенін сол сала мамандары бүгінде ғылыми тұрғыдан дәлелдеп берді. Педагогика ғылымы саласындағы зерттеулерді салыстыру барысында Мағжанның тыңғы түрен салғаны анықталды.

Әмбебап Алаш қайраткерлерінің бірі – Міржақып Дулатұлы. Оның 1909 жылы «Шарх» баспасынан шыққан «Оян, қазақ» кітабы сол кездің өзінде бірнеше тілге аударылып, өзге елдерге үлгі-өнеге болғанын міржақыптанушы М.Әпсеметов өз еңбектерінде айтқан болатын. Жинақ Кавказ, Қырым, Түркия, Жапонияда сұранысқа ие болып, 1917-1918 жылдары Түркияның тұңғыш президенті Мұстафа Ататүрік билікке келгенде профессор Тайыр Шағатайға «Оян, қазақ!» кітабын түрік тіліне аударуға тапсырма береді. Түркияның Анкара қаласында 1930 жылы басылған аударманы «Оян, түрік!» деп атаған. Оларға Міржақыптың «оян» мотивін бірінші болып қолдануы, халықты оятуға, ілім-білім үйренуге шақыруы ұнағаны осыдан-ақ көрінеді. Бұл туралы ғалым былай дейді: «1994 жылы Түркияға шақырумен барып, Ыстамбұл университетінде Міржақып туралы баяндама оқыдым. Баяндама соңында бір түрік ақсақалы келіп қолыма түрік тіліне аударылған «Оян, қазақ!» кітабын ұстатты» [11,8].

«Серке» газетіндегі М.Дулатұлының «Біздің мақсатымыз» мақаласынан кейін газетке қатыстылар жауапқа тартыла бастағанда баспагер Әбдірашид Ибрагимов газеттің барлық мұрағатын Жапонияға алып кетеді. «Оян, қазақ!» жинағына еліктеп жапондардың «Оян, жапон!» деген кітап шығарғандығын, ақынның «оян» мотивімен көптеген елдің оянуға бет бұрғанын баса айтады [12,84]. Ақынның «Оян, қазақ!» жинағы тек қазақтарды

ғана емес, түркі тектес халықтармен бірге әлемнің басқа да халықтарын оятуға түрткі болғанын келтірілген мысалдардан көруге болады.

Жас ұрпақты жаңаша тәрбиелеуде Ж.Аймауытұлы «Тәрбиеге жетекші» (1924), «Психология» (1926), «Жан жүйесі және өнер таңдау» (1926) оқу құралдарын жазып шықты. Бұл еңбектер ХХ ғасырдың басында психология деген пәнді оқытуда қазақ балаларына ауадай қажет оқулықтар болды. Автор педагогикалық негізде жазылған «Психология» еңбегінің алғы сөзінде «Қарапайым адамға жұмбақ сықылды көрінетін талай нәрселер психологияда қаралады. Жан деген не? Сана деген не? Дін, Құдай, адамгершілік, әділдік, ізгілік, жауыздық, әдет, салт, мінез, түс көру... сықылды мәселелер психологияда ашылды. Қарапайым адамның ақылы, ойы жетпей жүрген, сағым тәрізді көрінген нәрселер осы кітапта қаралады, себептері, сырлары айқындалады. Бұлардан хабары болу, ақыл-ойына ерік беру кімге болса да керекті», – дей келіп, осы айтылғандарды балаларға түсіндіруде қазақ тұрмысынан мысалдар келтіреді [13, 3].

Ол «Психология» еңбегінде адамның дене мүшелері, олардың физиологиялық қызметі, жүйке салаларына тоқталуда физиолог И.П.Павловтың жоғары нерв қызметімен, сананың пайда болып дамуы туралы ілімін, неміс ғалымы Гельмгольцтың үш түрлі түйсіктерді айыратын элементтердің бар екендігін баяндайтын ілімін негізге алған [14, 135]. Ал «әдеп» туралы айта келіп, «әдет – адамның екінші табиғаты» екендігін Шекспир, Дарвин ілімімен түсіндіреді [13, 133-136].

Ж.Аймауытұлының аталған еңбегі психология тарихының дамуына, педагогикалық-психологиялық білімдердің қалыптасуына көп үлес қосты. Осы ғылым саласы күні бүгінге дейін осы саладағы алғашқы еңбекті негізге алып келеді. Оның «Жан жүйесі және өнер таңдау» еңбегі туралы психология ғылымының маманы А.Акажанова: «Ж. Аймауытұлының «Жан жүйесі және өнер таңдау» деп аталатын еңбегінде көрнекті шетел психологтары Джеймстің, Мюнстербергтің, Штерннің т.б. жасаған тәжірибелеріне сілтеме жасай отырып айтқан ойларының күні бүгінге дейін маңызын жоймағандығын байқатады», – деген болатын [15, 133-136].

Қорытынды

Қорыта айтқанда, осыдан бір ғасыр бұрын жазылған еңбектердің барлығы күні бүгінге дейін өзектілігін жойған жоқ. Оқулық авторлары қай ғылым саласынан оқулық жазса да, өздеріне дейін жарық көрген оқулықтармен жақын танысып, ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, қазақ ұғымына сай етіп жазды. Мемлекет және қоғам қайраткері Ә.Бөкейхан астрономия мен жағрафия, М.Жұмабайұлы педагогика, Х.Досмұхамедұлы анатомия мен зоология, Ж.Аймауытұлы психология мен дидактика, А.Байтұрсынұлы, Е.Омарұлы, Н.Төреқұлұлы тіл білімі, М.Әуезұлы әдебиет саласында оқулықтар жазды. М.Дулатұлы, С.Қожанұлы, Ә.Ермекұлы – математика, Ф.Ғалымжанұлы – физика, Б.Сәрсенұлы – геометрия, И.Тұрғанбайұлы – арифметика, Қ.Кемеңгерұлы – жаратылыстану пәндері бойынша орыс тілінде жазылған оқулықтарды қазақ балалары үшін ана тіліне аударды. Қазақ тұрмысынан келтірілген мысалдар оқушылардың қабылдауына жеңіл, тілі ұғынықты болды. Халқының, ұлтының жарқын болашағы жолында жанкешті еңбек еткен Алаш арыстарының өмірі мен қызметін насихаттаудың өскелең ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеуде атқарар қызметі зор. Олар – Ұлы дала өркениетін өз еңбегімен, білімімен көрсете білген ғалымдар.

Тәуелсіз қазақ елінің мемлекеттігін сақтап қаламыз десек, Әлихан айтқан қағидаларды жүзеге асыруымыз керек. Сонда ғана қазақ елі мәңгілік мұраттарға қол жеткізбек. Осылардың барлығы Алаш мұрасының өміршеңдігін көрсетеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Тоғжанұлы Ғ. Абай. Монография. – Алматы: Шабыт, 2020.– 168 б.
2. Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. – Алматы: Жібек жолы, 2005. – 509 б.
3. Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.
4. Базарбаев М. (С.Аққұлұлымен бірге). Әлихан Бөкейханов. Таңдамалы. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1995. – Б. 5-30.

5. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: «Алаш», 2003. – 408 б.
6. Бейісқұлов Т. Құлагер ақынның қазасы. – Алматы: «Тоғанай Т», 2014. – 232+16 бет жапсырма.
7. Кемеңгерұлы Қ. Таңдамалы. «Тарихи тұлғалар» сериясы. – Алматы. Қазақстан, 1996. – 296 б.
8. Дулатов М. Ахмет Байтұрсынович Байтұрсынов. Биографический очерк / Труды общества изучения Киргизского края. – Оренбург, 1922. – С. 19.
9. Қирабаев С. Ахмет Байтұрсынов – тәуелсіздік жыршысы. Кіт.: Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. Т. 5. – 464 б.
10. Педагогика /Алғы сөзін жазып, баспаға дайындаған – Ш.Р.Елеукенов. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.
11. Дулатұлы Міржақып // Аңыз адам. –2013. –№3. – 52 б.
12. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. 2-кітап: Оқу құрал. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 455 б.
13. Жүсіпбек Аймауытов. Шығармалар жинағы. IV том. – Оқулықтар («Психология», «Жан жүйесі мен өнер таңдау»).– Алматы: «Ел-Шежіре», 2013. – 380 б.
14. Жарықбаев Қ.Б. Жүсіпбек Аймауытұлының психологиялық көзқарастары. – Алматы, 2000.
15. Акажанова А.Т. Қазіргі психология тарихының дамуы, жағдайы, беталысы. Оқу құралы. – Алматы, 2011. – 126 б.

МАЗМҰНЫ

М. Базарбаев

Құдіретті өлең өнегесі.

Мағжан Жұмабайұлының өлең әлемі.....4

Ш. Елеуқенов

Рухани жаңғыру және Мағжан ақын мирасы.....50

С.В.Ананьева

Творчество Магжана Жумабаева в исследованиях литературоведов и в новых изданиях.....86

А.К.Коспагарова, А.Ж.Досжанова

Алаш әдебиеті және көркемдік қабылдау.....92

А.П. Құрманбай

Қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық идея және көркемдік ізденістер.....99

Э.Ж. Мансурова, Г.Ж. Орда

Қазіргі қазақ повестінің негізгі жанрлық ерекшеліктері.....106

Қ. Мәдібай, А. Сарғелтаева

Мектептегі ана тілі – барлық білімнің негізі.....112

Н.М. Мурсалимова

М.Жұмабайұлының «Педагогика» еңбегінің текстологиясы..118

А. Д. Омарова

М. Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегіндегі терминдер.....129

Khabutdinova M.M., Mashakova A.K.

The perception of Magzhan Zhumabayev's works into the tatar culture.....134

А. Оралбек

Халық ақыны Әбдіғали Сариевтің айтыстағы даралығы.....147

К.К. Койлубаев

Келечекке өмүрүн арнаған – адам. Мағжан Жұмабаевдин 130 жылдығына карата.....156

Г. Орда

Алаш мұрасының әлемдік өркениеттегі орны.....161

Ж.С. Рақыш

Мағжан шығармаларының академиялық толық жинағын дайындау тәжірибесінен.....174

Ж. Т. Салтақова	
<i>М. Жұмабайұлы құрастырған «Сауатты бол» оқулығының басылымдық ерекшеліктері.....</i>	<i>186</i>
Г.Р. Сәулембек	
<i>Мистика жанрындағы басылымдар мен жанрдың зерттелуі... </i>	<i>195</i>
А.Б. Төлеу	
<i>Жазушы Бақытгүл Сармекова әңгімелеріндегі әйел образы.....</i>	<i>205</i>
А.Т. Ғәмраев	
<i>Мағжан Мұмабаев вә иккинчи Түркий ренессанси.....</i>	<i>211</i>
Д.С.Шарипова	
<i>Осмысление культурной памяти в памятниках деятелям Алаш Орды.....</i>	<i>221</i>
О. Алейдарова	
<i>Бейімделген әдебиет пен мәтін мәселелері.....</i>	<i>228</i>
Т.Т. Әкімова	
<i>М.Жұмабаевтың «Жүсіп хан» поэмасының текстологиясы.....</i>	<i>234</i>

Ақын, педагог, Алаш қозғалысы қайраткері Мағжан
Жұмабаевтың 130 жылдық мерейтойына арналған
«**Мағжан Жұмабаев мұрасы: түркі дүниесінің рухани
тұтастығы мен тарихи сабақтастығы**» атты халықаралық
ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары

*Редактор: **Е.Қуатбекұлы***
*Корректор: **Н.Құдайберген***
Верстка және көрнекі
*құрал дизайнері: **Рауан***

Басуға 25.11.2023 жылы қол қойылды.
Қалыбы 60x84 ¹/₁₆. Қаріп түрі «Times New Roman».
Көлемі 15 ш.б.т. Офсеттік қағаз.
Таралымы 100 дана.

ЖШС «Тоғанай Т»

Барлық құқықтары қорғалған. Кітаптағы материалдарды
баспаның рұқсатынсыз қолдануға тыйым салынады.

ISBN 978-601-255-438-0

9|786012|554380|